

Юрій Мацієвський
Національний Університет «Острозька Академія»

Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів

В українському науковому середовищі сьогодні можна зауважити підвищений інтерес до вивчення суспільних конфліктів. З одного боку, це обумовлено тим, що проблема існування соціальних, етнічних чи політичних конфліктів довгий час замовчувалась в радянському суспільстві і була поза межами дослідження з боку фахівців-гуманітаріїв. З іншого боку, зацікавлення цією проблематикою невід'ємно пов'язано з труднощами процесу посттоталітарної трансформації, який переживають держави, що входили до колишнього СРСР. Йому притаманні періоди зростання напруженості як у внутрішньому житті цих країн, так і у стосунках між ними. Одними з основних причин цієї напруженості як раз і виступають етнічні, релігійні та соціальні проблеми.

Оскільки предметом даного дослідження є теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів, виникає необхідність з'ясувати кілька загальнометодологічних питань. По-перше, в чому полягає сутність конфлікту як суспільного явища, та чи відрізняється він від проявів ворожості, конкуренції та суперництва. По-друге, які є особливості використання дисциплінарних підходів до аналізу конфлікту. Врешті, як слід розуміти термін «теорія конфлікту» та чи вірним є синонімічне вживання поряд з цим терміном терміну «конфліктологія». Спобуємо дати відповідь на поставлені щойно запитання.

Поняття конфлікту є ключовим у цьому дослідженні. В суспільних науках термін «конфлікт» трактується по-різному. Залежно від того, до якого типу суспільної теорії ми звертаємось, конфлікт може бути визначений за допомогою категорій «аномія» або «боротьба». Так, на думку Дж.Александера, всю сучасну суспільну теорію можна умовно поділити на «функціоналістичну» та «конфліктну», або на теорію «порядку» та «конфлікту» [1]. В межах першої, необхідно відзначити внесок Т.Парсонса та Р.Мертон у дослідження цього явища. Якщо перший наголошував на негативних наслідках конфлікту то другий звернув увагу на його функціональний характер, запропонувавши при цьому вивчати функції явні та приховані, а також дисфункції. Вчені, що поділяють конфліктну парадигму, під терміном «соціальний конфлікт» в широкому значенні розуміють такі поняття як суперечка, змагання, конкуренція, протест, напруженість, агресія, боротьба, ворожість і т.п. Саме такого, широкого,

значення терміну «конфлікт» надає Р.Дарендорф. З цього приводу він писав: «Термін конфлікт я вживаю однаково для позначення суперечки, конкуренції, диспуту і напруженості, як і для відкритих сутичок поміж суспільними силами. Всі відносини поміж групами індивідів зі взаємно несумісними цілями, які в своїй більш загальній формі є бажанням для обох конкурентів отримати те, що є можливим лише для одного - в цьому розумінні є відносинами соціального конфлікту... Конфлікт може мати форму громадянської війни чи парламентських дебатів або добре регульованих переговорів...» [2]. Подібне, широке, розуміння проблеми зустрічаємо в М.Дойча, який стверджує, що конфлікт існує завжди там, де з'являються суперечні прагнення або дії. Ці суперечності можуть проявлятися у вигляді внутрішніх напружень (боротьби мотивів) або ж у формі ворожих дій між особами чи групами осіб за обмежені цінності чи ресурси [3].

Проте частина авторів, головно соціологів, старається звузити поняття «конфлікту», надати йому більш точного і конкретного змісту. Наприклад, Г.Зіммель, М.Івер виразно підкреслюють різницю поміж конфліктом, з одного боку, і ворожнечою та конкуренцією, з іншого. В марксистській теорії прийнято розрізняти конфлікт та суперечність. Деякі автори схильні розмежовувати поняття конфлікту від суспільної та психічної напруженості [4]. В цьому, вужчому, значенні під поняттям суспільного конфлікту розуміється певний тип боротьби, що виникає в результаті суперечок і психосоціальних напружень. В цій боротьбі конкуруючі сторони (або хоча б одна з них) активно прагнуть поставити суперника в таке становище яке він не хоче або не може прийняти.

Найчастіше суспільні конфлікти відбуваються у формі боротьби за обмежені матеріальні ресурси, престиж, владу, ідеологічні та моральні цінності. «Суспільний конфлікт, - писав А.Козер, - це боротьба за цінності і претензії на певний соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні блага; боротьба, в якій метою конфліктуючих сторін є нейтралізація, нанесення шкоди або знищення суперника» . Конфлікт, продовжував дослідник, звичайно виникає, коли одна з сторін прагне зберегти певний визначений стан справ, наприклад, соціальний статус чи набути привілеї, а інша прагне до його зміни; або тоді, коли обидві сторони прагнуть змінити певну ситуацію, але цілі та способи зміни ними розуміються по-різному [5].

Наведена дефініція Козера обіймає заплановані, раціональні конфлікти, в основі яких лежать суперечливі інтереси або погляди. Проте вона не включає ті конфлікти, що мають ірраціональний характер, виникають спонтанно і не завжди мають спрямовані на зміну існуючої ситуації. Багато міжособистісних і, навіть, міжгрупових конфліктів виникають в результаті спонтанної агресії, викликані нагромадженою фрустрацією. В соціальній психології існує кілька спеціальних теорій для пояснення цього явища.

Найбільш відомими є теорія «раціональних конфліктних груп» (Rational Conflict Group Theory) та «фрустрації-агесії» (Frustration-Agression Theory). Наслідком такого типу конфліктів є вгамування психологічних напружень у агресорів шляхом їх перенесення зі сфери внутрішньо-особистісної (інтроперсональної) на міжособистісну (інтерперсональну), а також зі сфери психічної у сферу біхевіоральну.

Перевагою дефініції А.Козера, на наш погляд, є те, що вона вказує на біхевіоральний характер конфліктних взаємовідносин, тобто визначає соціальний конфлікт як певний тип людської поведінки. Суттю конфліктних взаємовідносин є боротьба, яка може набувати різних форм. Часом фона може набувати форми пасивного опору, іншим разом - прямої агресії (вербальної чи фізичної атаки на суперника). Щоб відбувся конфлікт в повному значенні цього слова, необхідно, щоб агресивні дії однієї з сторін викликали відповідні дії іншої.

Розуміння конфлікту як структурної (всеохоплюючої, такої, що відноситься до всіх елементів системи) суперечності виступає у працях англійської дослідниці Джессі Бернارد. Вона вважає, що з соціологічної точки зору «груповий конфлікт існує, коли наявне суттєве протиріччя між їх цінностями, цілями, інтересами, і т.п.; тоді, коли одна група щось здобуде, то інша вже цього здобути не зможе» [6].

На біхевіоральний аспект розуміння конфлікту вказують також Р. В. Мак та Р. С.Снайдер - дослідники, які в своїй науковій творчості спробували переглянути погляди щодо визначення поняття конфлікту. Вони запропонували розуміти конфлікт як певний тип ворожих взаємовідносин, що відрізняється від подібних процесів цього типу. На їх думку, конфлікт не існує, якщо не наявні його головні ознаки. Таких ознак є вісім, при чому головними вони вважають перші п'ять: 1. Необхідною умовою конфлікту є наявність як мінімум двох сторін. Причому сторони трактуються досить широко. Це можуть бути індивіди, групи, класи, навіть культури. Сам конфлікт, його розвиток веде, на їх думку, до ситуації, у якій реально існує два суперники. 2. Конфлікт виникає у зв'язку з наявністю «дефіциту» двох видів: «позиційного» і «дефіциту джерел». Під першим мається на увазі неможливість одночасного виконання однієї ролі чи функції двома суб'єктами, що ставить їх у відносини суперництва. В другому випадку мова йде про недостатність певних цінностей, тому обидва об'єкти не можуть задовільнити свої претензії повною мірою. 3. Конфлікт виникає лише у тому випадку, коли сторони прагнуть отримати перевагу за рахунок іншого. Таким чином, успіх однієї сторони означає невдачу для іншої, а сама конфліктна поведінка виглядає як бажання знищити або як мінімум поставити під контроль іншу сторону. 4. Дії конфліктуючих сторін повинні бути спрямовані на досягнення несумісних цілей і тому перебувати в зіткненні. 5. Важливим аспектом конфліктних відносин є влада. При конфлікті мова завжди йде про спроби досягнення, зміни або збереження суспільної позиції -

можливості контролювати або спрямовувати поведінку іншого. 6. Конфліктні відносини є однією з визначальних форм суспільних відносин і мають важливі суспільні наслідки. 7. Процес конфлікту виявляє часову тенденцію до розпаду відносин між його учасниками. 8. Конфліктні відносини не ведуть до розпаду системи, а радше спричиняють зміну норм.

Автори відрізняють також конфлікт від його причин та умов виникнення, що на їх погляд знаходяться в структурі соціальної системи або у психіці осіб учасників конфлікту [7]. Лише тоді, коли поняття конфлікту обмежиться різними формами міжіндивідної та міжгрупової боротьби, його можна відмежувати від інших, близьких за змістом понять, які часто вживаються в тотожному до нього значенні. Тут передусім потрібно пам'ятати про такі поняття, як конкуренція, суперництво та ворожість.

Щодо співвідношення між поняттями «конфлікт» і «конкуренція», то частина дослідників вживає ці поняття синонімічно, інші ж розуміють конкуренцію в широкому значенні, яке обіймає різні форми боротьби за обмежені ресурси, а конфлікт як «свідому конкуренцію» [8]. Переважна частина авторів називає цими поняттями цілком різні типи поведінки, трактуючи конфлікт як боротьбу, що ведеться з застосуванням сили, а конкуренцію - як змагання за доступ до обмежених ресурсів, що ведеться ненасильницькими методами (агітація, реклама і т.п.). Наприклад, Р.Дарендорф зводить ці поняття до боротьби, що ведеться регульованими (конкуренція) або нерегульованими (конфлікт) методами [9]. Р. Мак, підкреслюючи відмінність між поняттями «конкуренція» та «конфлікт», нагадує латинське походження слів: конкуренція означає «спільний пошук», змагання, суперництво, головною метою якого є «обмежений» об'єкт, тоді як конфлікт - означає «спільне зіткнення», в якому сторони прагнуть спричинити шкоду або знищити суперника [10].

Моєму розумінню поняття «конкуренція» найбільше відповідає погляд авторів, що розглядають конкуренцію як форму суперництва, метою якого є визиск, користь, кращий доступ до кількісно обмежених ресурсів. Особливість конкуренції полягає в тому, що в ній допустимі лише обмежені форми боротьби, а саме такі, що санкціоновані морально-правовими нормами даного суспільства. Незважаючи на те, що конкуренція існує в усіх формах суспільств, її форми і методи значно відрізняються в залежності від типу політичного устрою і правових норм окремих держав. Особливо гострі форми конкурентної боротьби спостерігаються в суспільствах, в яких існує невідповідність між системами правових та моральних норм, зокрема, тоді коли моральні норми владних груп підпорядковані єдиному прагненню до здобуття найбільшого зиску.

Цілком інший зміст має поняття «суперництво». На відміну від конкуренції, яка означає часто деструктивну боротьбу за найширший доступ до обмежених ресурсів, суперництво - це комплекс заходів, вибраних

опонентами для демонстрації своєї вищості, переваги на шляху реалізації певних суспільних завдань. Суперництво теж є формою боротьби, але боротьби за «визнання», боротьби радше конструктивної і рідко безпосередньої (наприклад, боротьби за нагороди, кращі оцінки, становище).

Важливим для нашого дослідження також є розмежування понять «конфлікту» і «ворожості». Так, частина авторів відрізняють конфлікт від антагонізму, що розуміється ними як певна форма боротьби, в основі якої лежать глибоко закорінені у психіці учасників ворожі наміри. При такому підході ворожість становить певну форму боротьби [11]. На мій погляд, це не зовсім вірно. Конфлікт, як було вказано, це специфічна форма інтеракції, тоді як ворожість - психічне явище, певна настанова, що може бути передумовою конфліктної поведінки. Ворожість не завжди виливається у конфлікт, і не в кожному конфлікті ворожість відіграє провідну роль. Відомі конфлікти, в яких ворожість виступає в незначній мірі (наприклад, конфлікти в середині груп інтересів), проте є й такі (як расові чи етнічні), в яких ворожість виступає основою конфліктної поведінки. Польський вчений Г.Бялишевський звернув увагу на те, що кожен конфлікт супроводжується певною «кількістю» ворожості, хоча різні типи конфліктів характеризуються різним проявом ворожих настанов, і навіть в одному і тому самому конфлікті ворожість може коливатися на різних його фазах. Ворожість безумовно зростає під час конфлікту, поглиблює його, однак вона не визначає його суті [12].

Наведені тут спостереження свідчать про термінологічні та концептуальні відмінності у підходах до дослідження суспільних конфліктів, які існують в сучасній науковій літературі. Однією з головних проблем, що стоять перед теоретиками конфлікту, є вироблення широкого, інтегративного підходу, в межах якого можна було б вивчати всі форми і типи конфліктів. За створення такого підходу виступав Дж.Тарнер, К.Фінк та багато інших дослідників. Так наприклад, К.Фінк пробував поєднати біхевіоральне і психологічне розуміння конфлікту. Запропонована ним дефініція мала на меті впровадити широке розуміння соціального конфлікту: «соціальний (social) конфлікт це всяка ситуація чи процес, в якому дві чи більше соціальних одиниць пов'язані принаймні однією з форм антагоністичних психологічних стосунків, або принаймні однією з форм антагоністичної взаємодії» [13].

Як ми бачимо існує кілька підходів до проблеми визначення конфлікту. На мою думку найсуттєвішим при визначенні цього поняття є врахування принципів динаміки конфлікту. Визначальними в цьому плані є принцип інтеракції (взаємодії), який означає активну взаємодію як мінімум двох сторін та принцип боротьби, який визначається бажанням сторін спричинити шкоду або знищити опонента. Виділення цих двох принципів необхідне для відмежування самого конфлікту від суміжних понять, насамперед ворожості, конкуренції та суперництва, а також внутрішньої

боротьби, яку можна спостерігати як у окремих індивідів, так і суспільних груп. Відтак можемо зробити висновок про те, що деструктивна взаємодія є визначальною рисою всякого суспільного конфлікту. Це дає змогу запропонувати власне визначення соціального конфлікту під яким я схильний розуміти *деструктивну взаємодію щонайменше двох сторін, причиними якої є неспівпадання ціннісних орієнтацій, несумісність інтересів або недостатність ресурсів, а метою - збереження або зміна існуючих в системі відносин*. Таким чином можемо ствердити, що необхідною умовою виникнення конфлікту є наявність певної соціальної структури, в межах якої відбувається взаємодія суб'єктів конфлікту, утвореної з диференційованих груп, інститутів влади.

Наступною проблемою, на яку я хотів би звернути увагу, є необхідність виокремлення головних методологічних підходів до аналізу суспільних конфліктів або, як мінімум, альтернативне використання різних теоретичних напрямів аналізу різного типу конфліктів. Так, ще у 50-х роках ХХ ст. Д. Бернад визначила три головних підходи до аналізу соціального конфлікту: соціально-психологічний, соціологічний та семантичний [14]. Особливості соціально-психологічного та соціологічного підходів щойно були коротко розглянуті вище. Що ж стосується семантичного підходу до проблеми конфлікту, то його прихильники вважають, що причини конфліктів криються в невірному розумінні чи інтерпритації сторонами намірів, висловлювань чи дій одна одної. Практично немає несумісності між цільовими і ціннісними орієнтаціями сторін, проте присутня значна міра ворожості між ними. Отже причини конфліктів можуть бути усунені, якщо сторони знайдуть «спільну мову», тобто будуть повністю зрозумілими одна одною.

Семантичний підхід до розуміння конфлікту набув поширення у працях представників логічного позитивізму, що піддавали сумніву Арістотелівську тезу про правельність мислення лише в протилежних категоріях. Вони вважали доцільнішим говорити не про мислення в «або-або», чи в «А і не А» категоріях, а в категоріях «більше-менше», що передбачає меншу конфронтаційність суджень.

Критики семантичного підходу піддають сумніву надмірне акцентування змістових відмінностей у з'ясуванні природи конфлікту і наголошують на тому, що: по-перше, несумісні інтереси та цінності реально існують і по-друге, не існує неспростовних доказів того, що нечіткі висловлювання завжди ведуть до конфлікту, проте існують певні свідчення того, що інколи непорозуміння сприяють уникненню суперництва та ворожості у стосунках між людьми.

Узагальнюючи розглянуті нами підходи до визначення поняття «соціальний конфлікт», зауважимо троякість розуміння цього поняття в науковій літературі: 1) як структурної несумісності інтересів, взаємного виключення групових цілей, викликаного обмеженою кількістю дефіцитних

ресурсів; 2) як певні дії чи взаємовідносини з метою нанесення шкоди або знищення суперника; 3) як стану ворожості між групами чи особами. Слід також зауважити, що дослідники, розглядаючи конфлікт чи в біхевіоральному, чи в психологічному плані, шукають його причин в структурі передконфліктної ситуації. І, навпаки, - при розгляді конфлікту як атрибуту певної системи суспільства ними звертається увага передусім на його наслідки.

Оскільки одним із завдань цієї розвідки є аналіз конфлікту як теоретичної проблеми, варто спробувати виокремити основні засади політологічного підходу до аналізу феномену конфлікту. На мій погляд, політологічний підхід до вивчення конфліктів повинен спиратися на аналіз специфіки політичної ситуації, в якій розгортається конфлікт, оцінку рівня складності проблеми, що була причиною його виникнення (разом це визначення рівня «політичного резонансу» конфлікту), а також аналіз основних політичних детермінант конфлікту, насамперед, владних функцій та повноважень, за які точиться конфлікт, впливу, який він здійснює на життя суспільства, особливо на політичну систему (визначення функцій конфлікту) та засобів його вирішення, що вказують на тип політичного режиму, в рамках якого даний конфлікт має місце.

До важливих проблем теоретико-методологічного характеру слід віднести такі як: типологія конфліктів, функції конфліктів, причини їх виникнення, динаміка, наслідки та способи регулювання. На мій погляд окремого розгляду потребує проблема типології конфліктів. Це - одна з найбільш дискусійних проблем серед сучасних теоретиків конфлікту, адже конфлікт є настільки різноманітним у своїх формах та проявах, що виокремити якийсь один критерій типології надзвичайно важко. Тому автори, виходячи з різних підходів до вивчення конфлікту, по-різному вирішують і саму проблему типології.

Найбільш широко використовується аналітично-описовий підхід до типології конфліктів. Метою такого підходу є логічне визначення і в міру вичерпне порівняння різних типів конфліктів згідно якогось, прийнятого автором, критерію. Найчастіше це поділ суб'єктивний, здійснений через визначення учасників конфлікту (індивіди, суспільні ролі, що вони виконують, соціальні групи). Наприклад, П.Сорокін поділяв суспільні конфлікти на два головних типи: інтерперсональні (міжособистісні) і міжгрупові. Серед останніх він називає близько двадцяти типів конфліктів, в тому числі конфлікти проміж державами, народами, епохами, расами, кастами, кланами, родинами і т.п. [15].

Типологію конфліктів, подібну до класифікації П.Сорокіна, запропонував К.Боулдінг [16]. Він розрізняв конфлікти:

- 1) між індивідами;
- 2) між групами;

- 3) між організаціями;
- 4) між індивідами і групами;
- 5) між індивідами і організаціями;
- 6) між групами і організаціями.

Подібний підхід використовує А.Оборшел який поділяє суспільні конфлікти на три типи:

- 1) конфлікти, що відбуваються в малих групах (інтерперсональні);
- 2) конфлікти між малими групами (мікроконфлікти);
- 3) конфлікти між великими групами (макроконфлікти).

Аналітично-описовий підхід до класифікації конфліктів можна зустріти у більшості авторів, що займаються теоретичними проблемами вивчення конфліктів [17]. Власне такий підхід був перейнятий вітчизняними дослідниками [18].

Поряд з аналітично-описовим підходом, значна частина дослідників при класифікації конфлікту використовує перш за все критерій об'єкту, тобто основою для типології виступає зміст чи форму конфлікту. Так, з огляду на зміст, найчастіше вирізняють наступні конфлікти: економічні, політичні, ідеологічні, культурні, релігійні і т.п. До вищеназваних можна також додати конфлікти між суспільними верствами, класами, а також конфлікти інтересів та цінностей.

Класифікація суспільних конфліктів на основі критерію об'єкту, проте в дещо зміненій формі, використовується і в дослідженнях українських вчених. Останні за критерій визначення обирають специфіку сфер суспільства як об'єктивного середовища конфлікту. Відповідно до цього виокремлюються політичні, економічні, соціальні, культурні, побутові конфлікти [19]. На мій погляд, така типологія є дещо спрощеною позаяк розгляд суспільства, поділеного на економічну, політичну, соціальну та ін. сфери, є надто обмежений. Насправді одночасна участь людини в різних сферах суспільного життя видозмінюється в залежності від соціальної активності індивіда. Тому, застосовуючи такий критерій, дуже важко виокремити чисто економічний, політичний чи тим більше соціальний конфлікт.

Доцільно звернути увагу на те, що в англійській літературі предмету термін соціальний («social») використовується як синонім для позначення всіх форм конфлікту, в якому учасниками є відносно значні об'єднання індивідів, наприклад, групи, організації, спільноти і т.ін., на відміну від окремих індивідів, наприклад, у конфлікті ролей. Проте термін «social» в англійській мові вказує також на належність до суспільства, що визначило використання його для позначення всіх форм конфлікту, що мають місце в суспільстві, так і для позначення групового конфлікту [20]. Оскільки в українській мові одночасно використовуються два терміни: соціальний (той,

що стосується суспільного ладу) та суспільний (той, що стосується суспільства), для широкого розуміння конфлікту, такого, що має місце в суспільстві, пропонуємо використовувати термін суспільний, як ми і робимо це в даному дослідженні. Що ж стосується терміну «соціальний», то він може використовуватись як синонім для позначення групових або класових конфліктів.

В такому розумінні поняття «суспільний конфлікт» буде широкою категорією, що вказує на позначення конфлікту як суспільного явища, такого, що має місце в суспільстві, без специфікації конкретної сфери останнього. Використання ж прикметників економічний, політичний, релігійний тощо виявлятиме специфіку прояву конфлікту у певній сфері суспільства та служитиме для виокремлення вузких понять в межах широкої категорії. Варто також додати, що поняття «суспільний» у відношенні до конфлікту логічно було б використовувати у множині « суспільні конфлікти», тоді як однина була б специфікацією проявів конфлікту у тій чи іншій сфері суспільства.

Досить часто суспільні конфлікти поділяються з огляду на форму їх прояву. За цим критерієм виділяють конфлікти раціональні та ірраціональні, антагоністичні і неантагоністичні, явні і приховані, керовані і некеровані, спонтанні (неорганізовані) і організовані. Як відомо, в марксистській методології прийнято було поділяти конфлікти на дві визначальні групи: антагоністичні і неантагоністичні, а також на структурні і неструктурні. Перша з цих категорій вказує на гостроту конфліктів, друга - на їх глибину (структурні - це конфлікти, що стосуються визначальних інтересів, усунути які неможливо без кардинальної зміни цілої соціальної структури). В сучасній літературі термін «структурні» часто використовується для позначення глибинних, всезагальних суперечностей, що коріняться в структурі суспільства.

Деякі дослідники дотримуються запропонованого Л.Козером поділу суспільних конфліктів на раціональні та ірраціональні. Підґрунтям раціональних конфліктів є реальні, усвідомлені індивідами та групами інтереси. Такі конфлікти набувають форми холодно розрахованої боротьби. Прикладом такого типу конфліктів є зіткнення так званих «груп інтересів» чи політичні конфлікти. Причинами ірраціональних конфліктів є упередження, стереотипи, необґрунтовані амбіції і викликані ними психологічні напруження. Такі конфлікти характеризуються значною мірою ворожості у стосунках, набувають форми гострої, хаотичної і нерегульованої жодними правилами боротьби. Ірраціональні конфлікти вибухають спонтанно, концентруються більше на особах, ніж проблемах; передумовах ніж цілях. Расові та етнічні конфлікти переважно відносять до ірраціонального типу.

Розглянуті типології конфліктів створювались на основі відмінних критеріїв, однак всі вони мають одну спільну рису. Це типології прості,

одномірні. Проте в літературі предмету зустрічаємо більш складні типології, які відповідають потребам аналітично-теоретичного аналізу.

Одну з таких багатомірних типологій запропонував Йоган Гальтунг [21]. Використовуючи системний підхід до аналізу психосупільних явищ, він виокремлює внутрісистемні та міжсистемні конфлікти. Ці конфлікти, на його погляд, виявляються на двох рівнях системної організації: індивідуальному (особистісному) та колективному (груповому). Корелюючи типи конфліктів (внутрішні і зовнішні) з рівнем їх прояву (індивідуальний і колективний), він отримує чотири типи конфліктів (Див.таблицю1).

Таблиця 1.

Рівні системної організації конфліктів	Типи конфліктів	
	Внутрісистемні	Міжсистемні
Індивідуальний	1. Конфлікти інтраперсональні: а) конфлікти мотивів (наприклад, теорія К.Левіна); б) конфлікти перцепції (наприклад, теорія пізнавального дисонансу Фастінгера); в) конфлікти бажань та потягів (психоаналітичні теорії).	2. Конфлікти інтерперсональні: а) конфлікти між двома особами; б) конфлікти між індивідом та групою осіб (теорія ролей).
Колективний	3. Конфлікти інтраколективні. Конфлікти інтраколективні. Конфлікти на тлі групових цілей: влади: компетенції: інтересів і т.д. (наприклад, теорії груп, еліт, влади, революції)	4. Конфлікти інтерколективні. Конфлікт на тлі суперечок про групові інтереси, впливи, домінації і т.д. (наприклад, теорії груп, класів, держави, народу)

Істотною рисою типології Й.Гальтунга є її логічна довершеність та вичерпність. Вона включає як індивідуальні (психологічні), так і колективні (суспільні) конфлікти. Завдяки застосуванню методу системного аналізу, створюється можливість досліджувати конфлікти на різних рівнях їх структурної організації при використанні єдиного понятійного апарату та аналітичної перспективи.

Багатомірну типологію суспільних конфліктів також використовує Р.Дарендорф [22]. Ця типологія більш розвинута, ніж типологія Й.Гальтунга. В основу своєї типології Р.Дарендорф поклав, з одного боку, суб'єкти конфліктів (суспільні групи, угруповання, суспільства, блоки держав), а з іншого - відносини залежності між суб'єктами (панування-підпорядкування, рівності, частини-цілості). Ця типологія з певними модифікаціями, додатково впровадженими польським дослідником Г.Бялишевським, подана у таблиці 2 [23].

Таблиця 2.

Суб'єкти конфлікту	Стосунки між суб'єктами		
	рівноправності	Панування-підпорядкування	Цілості-частини
1. Ролі (конфлікти ролей)	Конфлікти між двома реалізаторами ролей, що займають ідентичні соціальні позиції (наприклад: між двома робітниками)	Конфлікти між двома реалізаторами ролей, що займають відмінні соціальні позиції (наприклад, між майстром і робітником)	Конфлікти між двома ролями, що реалізуються однією особою
2. Первинні групи (групові конфлікти)	Конфлікти між двома групами, що займають рівні суспільні позиції	Конфлікти між групами, що займають нерівні суспільні позиції	Конфлікти між групою і підгрупою
3. Організації (конфлікти організаційні)	Конфлікти між організаціями, що займають ідентичні рівні позиції	Конфлікти між організаціями, що займають відмінні, проте взаємозалежні позиції	Конфлікти між організацією і групою, що входить до її складу
4. Вторинні групи, що є організаціями (наприклад, етнічні конфлікти)	Конфлікти між рівноправними етнічними групами	Конфлікти між нерівноправними етнічними групами	Конфлікти між групою, як цілістю та її частиною
5. Класи і суспільні верстви	Конфлікти між неантагоністичними класами	Конфлікти між антагоністичними класами	Конфлікти між класом і верствою, що входить до його складу
6. Національні держави	Конфлікти між суверенними народами	Конфлікти між пануючими і залежними народами	Конфлікти між державою і етнічною групою, що прагне автономії
7. Блоки держав (наприклад, конфлікти міжсистемні)	Конфлікти між взаємозалежними блоками держав	Конфлікти між домінуючими і залежними блоками	Конфлікти між блоком держав і державою-членом цього блоку

У типології Р.Дарендорфа виділено сім суспільних конфліктів: конфлікти ролей, групові конфлікти, організаційні конфлікти, класові, етнічні, міжнародні та міжсистемні. Така типологія є цілком обґрунтована. Доказом тому служить поява в суспільно-політичній літературі самостійних напрямів, в рамках яких вчені не лише займаються вивченням саме таким чином визначених конфліктів, але й намагаються виробити методологічні засади їх аналізу, спираючись на окремі суспільні теорії: теорії груп, класів, теорію організації і т.п.

Системно-структурний аналіз, використаний у наведених вище класифікаціях, дозволяє проаналізувати конфлікти з огляду на їх зміст. За змістом, як стверджує ряд дослідників, можна вирізнити три основних типи конфліктів: конфлікти інтересів, адаптаційні та ціннісні конфлікти. Конфлікти інтересів - це конфлікти, що ґрунтуються на тлі конкуренції за обмежені ресурси: матеріальні (засоби до існування) і позаматеріальні (влада, соціальний статус, престиж, ідеологічні та культурні цінності). Адаптаційні конфлікти - це конфлікти, що виникають в процесі взаємоприсотування людей один до одного в різних суспільних ситуаціях. Вони стосуються трьох сфер: мотиваційної (небажання сприйняття цілей та вартостей іншої особи чи групи), організаційної (погані умови співпраці) та інформаційної (недостатня або невірна інформація). Ціннісні конфлікти - це, перш за все, конфлікти, що виникають на ґрунті розбіжностей в моральних оцінках явищ та поведінки окремих осіб чи груп. Всі ці конфлікти можуть виступати або на міжіндивідуальному, або на міжгруповому рівні (див. таблицю 3).

Зміст конфліктів	Рівні структурної організації	
	індивідуальний	колективний
1. Конфлікти інтересів	Міжіндивідуальна боротьба за інтереси	Групова боротьба за інтереси
2. Конфлікти адаптації	Сутички на ґрунті пристосування двох індивідів один до одного чи індивіда до суспільної групи	Сутички на ґрунті труднощів взаємоприсотування двох або більше суспільних груп
3. Ціннісні конфлікти	Міжіндивідуальна конфронтація цінностей	Ціннісна конфронтація двох суспільних груп

Розглядаючи проблему типології суспільних конфліктів, не можна оминати класифікацію, вироблену американським психологом М.Дойчем [24]. Це типологія конфліктів з точки зору їх прояву. Дойч створює її через відповідну кореляцію залежності між причинами, суб'єктами та об'єктами конфліктів. В цей спосіб він дістає шість типів конфліктів. (див.таблицю 4).

Таблиця 4.

Типи конфліктів (з огляду на форму їх прояву)	Об'єктивні причини конфліктів	Усвідомлення причин	Типи непорозумінь		
			Суб'єктивного конфлікту	Об'єктивного конфлікту	Альтернатива конфлікту
1.Реальний конфлікт (realistic conflict)	так	так	ні	ні	ні
2. Конфлікт частково реальний (contingent conflict)	так	так	ні	ні	так
3. Конфлікт зміщений з огляду на об'єкт (displaced conflict)	так	так	ні	так	ні

4. Конфлікт зміщений з огляду на суб'єкт (misattributed conflict)	так	ні	так	ні	ні
5. Прихований конфлікт (latent conflict)	так	ні	-	-	-
6. Фальшивий конфлікт (false conflict)	ні	так	так	так	так

1. Конфлікт реальний - це такий конфлікт, який має об'єктивні причини, і ці причини вірно зрозумілі сторонам конфлікту. Кожна зі сторін цілком усвідомлює, за що і чому бореться.

2. Конфлікт частково реальний характеризується тим, що існують як об'єктивні причини суперечки, так і об'єктивні можливості її розв'язання. Ці можливості сторони конфлікту не хочуть використати, коли жодна з них не бажає піти на необхідний компроміс.

3. Конфлікт, зміщений з огляду на об'єкт, характеризується тим, що має реальні причини, які зрозумілі сторонами конфлікту. Але обидві сторони з тих чи інших причин абстрагуються від реальних джерел конфлікту, шукають для його обґрунтування інші способи, а цілий конфлікт переносять на інший рівень взаємних стосунків (наприклад, коли боротьба за матеріальні інтереси переноситься на рівень суперечок про компетенцію чи престиж).

4. Конфлікт, зміщений з огляду на суб'єкт, - це конфлікт, викликаний незадоволенням існуючим станом речей, однак він відбувається між невластивими, з огляду на об'єктивні причини, сторонами і найчастіше стосується не найістотніших, з точки зору об'єктивних інтересів учасників проблем (наприклад, такий конфлікт відбувається тоді, коли класові суперечності перетворюються у світоглядну чи етнічну боротьбу, яка відбувається не на рівні класових поділів, а лише поділів релігійних чи етнічних).

5. Конфлікт прихований має об'єктивні передумови, але не маніфестується в відвертій боротьбі, коли на перешкоді цього стоять або побоювання сторін перед можливими соціальними санкціями (правовими, фінансовими, моральними) чи некорисними наслідками (наприклад, побоювання перед поразкою), або ж у сторін конфлікту бракує психологічної готовності до ведення відкритої боротьби.

6. Конфлікт фальшивий - це конфлікт, що виражається в боротьбі, яка має не об'єктивні, а лише ілюзорні підстави.

Всі названі типи конфліктів мають чітко визначені особливості, розвинутий характер, але на практиці можуть взаємно проникати один в одного, навіть видозмінюватись.

З теоретичної та практичної точки зору істотним виглядає поділ конфліктів на конструктивні та деструктивні. Зрозуміло, що такий поділ є умовним, відносним. Кожен конфлікт вміщує в собі як конструктивні, так і

деструктивні елементи. Існує лише проблема домінації цих елементів в окремому конфлікті. Звідси, коли йдеться про конструктивні конфлікти, мається на увазі ті конфлікти, в яких переважають конструктивні елементи, чи то з точки зору учасників конфлікту, чи з точки зору організації, в якій вони мають місце. Виходячи з такого розуміння, конструктивний конфлікт можна окреслити як такий, що зменшує або ліквідує попередньо існуючі суперечності та психічні напруження і тому впливає на зростання ефективності співпраці осіб - учасників конфлікту, призводить до задоволення конкретних потреб чи більш раціонального і справедливого розподілу ресурсів, повноважень та обов'язків в суспільній групі. Більшість дослідників характеризує конструктивний конфлікт за такими ознаками :

- 1) він виникає в результаті критичної оцінки несправедливостей певної суспільної ситуації;
- 2) є підставою кристалізації інтересів, формулювання раціональних програм, встановлення правил боротьби;
- 3) призводить до справедливішого поділу ресурсів - вирівнювання шансів для різних груп учасників конфлікту;
- 4) впроваджує або покращує механізм соціального контролю, а також призводить до зниження соціальної напруженості;
- 5) призводить до нової рівноваги сил в рамках системи суспільства [25].

Цілком інша ситуація спостерігається у випадку деструктивних конфліктів, які спричиняють некорисні наслідки для осіб чи груп його учасників. Це такі конфлікти, які не усувають ані зменшують суперечностей та соціальної напруженості, а навпаки, збільшують їх. Деструктивні конфлікти, як стверджує М.Дойч, призводять до незадоволення, появи почуття втрати у учасників конфлікту [26]. Такі конфлікти виникають, як вже було вказано, в результаті вибуху агресії, спричиненою різного роду стереотипами та упередженнями.

За впливом на соціальну систему конфлікти доцільно поділяти на функціональні та дисфункціональні. Позитивним, функціональним наслідком конфлікту присвячені праці Л.Козера, який і запропонував дану класифікацію до наукового обігу.

Як правило у відкритих, демократичних суспільствах конфлікти виконують функціональне, позитивне призначення, тоді, як у закритих суспільствах тоталітарного типу конфлікти, коли виникають, або жорстоко придушуються, або ж призводять до розпаду системи. Таким чином, можемо визначити, що функції конфлікту значною мірою залежать від типу політичного режиму в рамках якого даний конфлікт має місце.

Важливим є поділ конфліктів з огляду на форми ведення боротьби. Кожен конфлікт виражається у конкретній формі боротьби. Проте в літературі важко знайти єдину класифікацію її форм. Так, Р.Й.Руммель називає такі форми боротьби як бунти, демонстрації, замахы, революції,

повстання, війни, вбивства, страйки та ін. Подібного поділу дотримуються Д.Г.Моррісон, Г.М.Стевенсон та ін. [27]. До запропонованої ними класифікації польський дослідник Г.Бялишевський додає наступні: бойкот, саботаж, негація, словесна та фізична агресія [28]. Крім простих форм боротьби, можна вирізнити більш складні, а саме: протести, революції та війни як форми вияву деструктивної соціальної активності.

Аналіз цих форм боротьби виходить за межі даного дослідження, проте вважаємо необхідним вказати на теорії, які розглядають дані форми соціальної активності для специфікації окремих типів суспільних конфліктів. Так, теорія відносної депривації (Relative Deprivation Theory) служить для пояснення конфлікту, що виникає внаслідок усвідомлення певною соціальною групою позбавленості чогось в порівнянні з іншою групою. Почуття депривації у людей виникає внаслідок невідповідності між почуттям права на володіння чимось (правами, ресурсами, повноваженнями) і тим, чим вони насправді володіють. В міру зростання депривації, зростає почуття образи, гніву та агресії. Ці фактори призводять до виникнення масових суспільних рухів у формі протесту, страйків, бунтів і т.п. [29].

Представники теорії «мобілізації ресурсів» (Resours Mobilization Theory) вбачають причини виникнення суспільних рухів у свідомій діяльності еліт, які здатні мобілізувати існуюче в масах незадоволення, гнів, агресію, що є ресурсами для активних дій [30].

Розглянуті теорія відносної депривації та теорія «мобілізації ресурсів» - це так звані спеціальні теорії, створені для пояснення масових суспільних рухів. Проте вони здатні дати відповідь і на запитання про те, чому ці рухи набувають конфліктного характеру. Отже ми маємо підстави вважати їх також теоріями конфлікту.

З приводу вищесказаного, доречно зробити незначний відступ і зупинитися на з'ясуванні норм вживання термінів «теорія» та «теорії» в цьому дослідженні. На мій погляд, право на існування мають обидва терміни, оскільки, як ми бачили, поряд з загальною, існують спеціалізовані теорії конфлікту. Отже при вживанні терміну «теорії» ми розуміємо окремі теорії для пояснення причин виникнення масових суспільних рухів, що мають конфліктний характер. У всіх інших випадках, коли конфлікт розглядається як певне емпіричне явище, або йде мова про спосіб організації суспільства, з метою уніфікації термінології, пропоную використання терміну «теорія конфлікту» або «теорія суспільного конфлікту», як це прийнято на заході .

Розмежування вживання термінів «теорія» та «теорії» конфлікту нерозривно пов'язане з вирішенням ще однієї важливої теоретико-методологічної проблеми, а саме: чіткого виокремлення її предмету, мети, завдання та методологічних засад. Р.Коллінз в «Енциклопедії соціології» подає наступне визначення теорії конфлікту : «Теорія конфлікту пояснює

соціальну структуру і зміни, які в ній відбуваються, стверджуючи, що учасники (системи) переслідують свої інтереси в конфлікті з іншими, згідно з ресурсами, які є в їх розпорядженні у системі соціальної організації. Теорія конфлікту ґрунтується на марксистському аналізі класових конфліктів, проте вона немає жодного ідеологічного відношення до соціалізму. Разом з тим вона сприйняла положення Макса Вебера, що розглядав конфлікт як арену боротьби за владу та статус між групами»[31].

Той же автор в іншому місці визначає основні завдання теорії кофлікту: «1. Аналіз соціальної стратифікації як основи суспільної організації, типи і рівні нерівності поміж групами та індивідами, їх домінація одних над іншими. 2. Причини всяких змін у суспільстві повинні розглядатись через призму інтересів груп та індивідів; а над усе їхні інтереси в підтримуванні своєї домінації чи її поширення на інших. 3. Перемога в цій боротьбі залежить від ресурсів, контрольованих різними групами. До таких ресурсів відносяться матеріальні ресурси для здійснення насилля та економічного обміну, проте також ресурси для соціальної організації і ті, що визначають довгі періоди стабільної домінації перериваються інтенсивними та драматичними епізодами групової мобілізації» [32].

Р.Коллінз зазначає, що існує два розуміння теорії конфлікту - вузьке і широке. У вузькому розумінні - це теорія про певне емпіричне явище - конфлікт, у ширшому - про спосіб організації суспільства, про поведінку людей в групах, про причини і напрямки суспільних змін, про причини зміни соціальних структур у різні історичні періоди [33].

Що стосується теорії конфлікту у вузькому розумінні та різних спеціалізованих теорій, то вони, згідно з А.Оборшелом, прагнуть пояснити:

1. Структурні джерела суспільного конфлікту, а особливо структуру домінації, які однаково призводить до боротьби як за цінності, так і за недостатні ресурси. На цьому рівні теорія суспільного конфлікту спирається на теорії стратифікації, соціальної зміни, макросоціологічні теорії. Ці теорії повинні визначати найбільш важливі експланаційні змінні в окремих теоріях конфлікту.

2. Утворення конфліктних груп та їх мобілізацію для колективних дій. Для цього особливо корисним будуть: теорії масових дій, рекрутації, участі та внутрішньої структури.

2. Динаміка конфлікту: процеси взаємодії між конфліктуєчими групами; форми конфлікту, його поширеність та тривалість; ескалація та деескалація; регулювання та вирішення конфлікту, наслідки конфлікту для окремих груп та суспільства. Це найбільш значні змінні величини теорій суспільного конфлікту [34].

Серед представників різних методологічних підходів та орієнтацій до проблеми дослідження суспільного конфлікту, останнім часом виробилося погодження щодо його наступних характеристик:

1. Суспільний конфлікт є іманентним та необхідним елементом суспільного життя.

2. Суспільний конфлікт виконує як конструктивні, так і деструктивні функції. Оскільки краще розуміння природи суспільного конфлікту було досягнуто в сучасних дослідженнях, що наголошували на його конструктивних функціях, головним завданням досліджень в цій галузі залишається зменшення та регулювання деструктивних функцій конфлікту.

3. Суспільний конфлікт зумовлюється багатьма змінними величинами, тому причини суспільного конфлікту слід шукати у взаємодії кількох змінних, а не у виявленні однієї з них.

4. Суспільний конфлікт є динамічним процесом і розвивається в часовій послідовності.

5. Суспільний конфлікт виникає в певному середовищі (суспільстві); здійснює вплив та одночасно є сам під впливом цього середовища.

Методологічними засадами конфліктів є:

- емпіричний метод, що полягає в обробці та узагальненні матеріалу конкретного конфлікту (так звані case studies);
- порівняльний метод, що ґрунтується на порівнянні кількох конфліктів з метою перевірки робочих гіпотез та конструювання моделей;
- метод прийняття рішень, що покликаний пояснити психологічні мотиви учасників конфлікту при їх вступі у конфлікт;
- елементи теорії ігор та раціонального вибору, які допомагають змодельовати конфліктну ситуацію та пояснити рівень «раціональності» та «іраціональності» у діях її учасників.

Підводячи підсумки можна стверджувати те, що суспільний конфлікт - це багатомірне і складне явище. Проаналізовані тут методи аналізу суспільних конфліктів свідчать, що їх дослідження носять інтердисциплінарний характер. Значення та вплив конфліктів, що вони здійснюють на життя суспільства, дають підстави для формування окремої дисципліни, що займалася б вивченням конфліктів. Одна з назв – полемологія була запропонована французькими вченими. Вони запозичили її від Гераклітівського *polemos*, що означає не лише війну, але й конфлікт у широкому значенні цього слова [35]. Проте, як до того часу, на теренах колишнього СРСР утвердився термін «конфліктологія». Не дискутуючи про доцільність вживання того чи іншого терміну, мусимо визнати відсутність в середовищі українських дослідників єдиного розуміння змісту навіть самого терміну «конфліктологія». Так, деякими дослідниками цей термін вживається для позначення певних дій по регулюванню конфліктів [36]. Іншими - для позначення емпіричного дослідження цього явища [37]. Ще іншими - для вивчення закономірностей прояву конфліктних процесів в усіх формах

суспільного життя [38]. Навіть невизначенність щодо самого предмету досліджень не кажучи вже про підхід, свідчить про відсутність єдиного розуміння цієї дисципліни українськими вченими. [39].

Як бачимо стан сучасних теоретичних досліджень в галузі конфлікту ще далекий від завершення. Сподіваюсь, що цей нарис додасть краплину знань до нашого розуміння конфлікту і приверне увагу вітчизняних вчених до подальших студій цього важливого соціального явища.

ПРИМІТКИ

1. Alexander J. Twenty Lectures. - New York, 1987. - P.127-139. Цит. за А.А.Ручка, В.В.Танчер. Очерки истории социологической мысли. - Киев, 1992. - С.219.
2. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. - Stanford, California, 1959. - P.135.
3. Deutsch M. Conflicts: productive and Destructive // Journal of Social issues. - vol.XXV. - 1969. - N1. - P.7.
4. Найбільш повний огляд різноманітного трактування терміну конфлікт здійснений Клінтоном Ф.Фінком. Див.: Fink C.F. Some Conceptual Difficulties in the Theory of Social Conflict // Journal of Conflict Resolution. - 1968. - vol. XII. - N 4.
5. Coser L.A. Conflict. Social Aspect // International Encyclopedia of Social Science. David Sills (ed.) - New York, 1968. - Vol. 3. - P.233.
6. Bernard J. The Nature of Conflict. - Paris, 1957. - P.65.
7. Mack R.W., Snyder R.C. The Analysis of Social Conflict. Toward an Overview and Synthesis // The Journal of Conflict Resolution. - 1957.- Vol.1. - P.211-248.
8. Див.: Fink C.F. Some Conceptual Difficulties., Mack R.W., Snyder R.C. Там же.
9. Dahrendorf R. Class and Class Conflict. - P.135.
10. Mack R.W. The Components of Social Conflict // Social Problems. - 1965. - N 22. - P. 391-392.
11. Fink C.F. цит. праця. - С.433-435.
12. Bialyszewski H. Teoretyczne problemy sprzeczności i konfliktów społecznych. - Warszawa, 1983. - S.38.
13. Fink C., цит. праця. - С.456.
14. Bernard J. The Nature of Conflict. - P.58-75.
15. Sorokin P. Society, Culture and Personality. - New York, 1947. - P.96.

16. Boulding K. Conflict and Defence. A General Theory. - New York, 1962.
17. Див. наприклад, в Е.Ф.Росса, Р.А.Лівайна, С.Чейза та ін., порівняйте Fink C. F. Some Conceptuel Difficulties..., p.418-420.
18. Порівняйте “Соціологія конфлікту” // Соціологія. Матеріали до лекційного курсу/ За ред. В.М.Пічі. - Київ, 1996. - С. 283.
19. Там же. - С.283.
20. Oberschall A. Theories of Social Conflict // Annual Review of Sociology.- 1978. - N4. - P.291-315.
21. Galtung J. Institutionalized Conflict Resolution // Journal of Peace Rescearch. - 1965. - N4. - P.348.
22. Dahrendorf R. Gesellschaft und Freiheit. - Munich, 1961.Цит. за Fink C. Some Conceptual Difficulties../-P.419.
23. Bialyszewski H. Teoretyczne problemy sprzeczności i konfliktów społecznych. - S.43.
24. Deutsch M. The Resolution of Conflicts. - New Haven and London, 1973. - P.12.
25. Assael H. Constructive Role of Interorganizational Conflict // Administrative Scjence Quarterly. - 1969. - N 14.
26. Deutsch M. Conflicts: Productive and Destructive. - P.10.
27. Див. : Morrison D.G., Stevenson H.M. Political Instability in Independent Black Africa: More Dimensions of Conflict Behavior Within Nations // Journal of Conflict Resolution. - Vol.XV. - N 3. - P.350.
28. Bialyszewski H. Teoretyczne problemy sprzeczności i konfliktów społecznych. - S.49-51.
29. Garuson W. The Strategy of Social Protest. - Homewood, Illinois, 1975; Gurr T. Why Men Rebel. - Prinston, 1970; Tilly G. From Mobilization to Revolution, 1978.
30. Oborschall A. Social Conflict and Social Movements, 1973.
Olson M. The Logic of Collective Action. - New York, 1976.
31. Encyclopedia of Sociology. - Vol.1. Ed. by Edgar F. Borgatta, Marie L.Borgatta. - New York, 1992. - P.288.
32. Collins R. Conflict Theory and the Advance of Macro-Historical Sociology // Frontiers of Social Theory. Ed by G.Ritzer. - New York, 1990. - P.68.
33. Там же. - С.70.
34. Oberschall A. Theories of Social Conflict. - P.292.

35. Freund J. Polemologie, science des conflits// Etudes Polemologiques, Revue Francaise de polemologie. - 1972. - Vol.IV. Див. також Соловйов А.В. Полемология, французская социология войны // Социс. - 1993. - N 12.
36. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. - Москва, 1995.
37. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки ... - С.222; Соціологія за ред. В.М.Пічі - С.282.
38. Словник-довідник термінів з конфліктології.//За редакцією М.І.Пірен,Київ,1996
39. Детальніше про це див. Мацієвський Ю.В. Конфліктологія:що та як вивчати? // Людина і Політика №1, 2000

Відомості про автора

Мацієвський Юрій Володимирович

Кандидат політичних наук,

Доцент кафедри політології

Національного університету “Острозька Академія”

Адреса

35800, м.Остог, вул. Семінарська 2

тел. (03654) 3 03 29

email: yuriym2000@yahoo.com